

УЎК - 631.961+631.963

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ШАРОИТИДА ЯХШИ ЎСАДИГАН ИСТИҚБОЛЛИ ТЕРАК ТУРЛАРИНИ ТАНЛАШ

Джолымбетов О.Н.- Марказий Осиё атроф-муҳит ва
иқлим ўзгаришини ўрганиш университети (green university),
ўрмон хўжалиги илмий-тадқиқот институти 1 босқич таянч докторанти.

Реимов Н.Б.- Қорақалпоғистон қишлоқ хўжалиги
ва агротехнологиялар институти профессори,
қишлоқ хўжалиги фанлари доктори,
Турон фанлар Академияси академиги.

Изоҳ- Ушбу мақолада Қорақалпоғистон Республикасидаги кескин континенталлиги иқлим шароитида, ерларининг шўрлиги, яшил ўсимликлар дунёси камлиги, нокулой об ҳаво шароитида Республикамиз учун жуда зарур, қурилиш боп, тез ўсадиган, баланд бўйли теракларни кучат ва ниҳолларда ўстириш ва парваришлаш учун бажарилиши зарур бўлган зарур агротехник шароитларни яратиш бўйича олинган илмий тадқиқот ишларининг қисқача мазмуни келтирилган.

Аннотация- В этой статье приведено краткое содержание результатов научно-исследовательских работ по созданию необходимых агротехнических условий для быстрорастущими деревьями в условиях Республики Каракалпакстан. Для выращивать и ухода за маленькими саженцами изучаемых видов, сортов и гибридов при условиях резкого континентального климата, заселенных земель, изреженных и скудных ландшафтах.

Abstract - This article provides a summary of the results of research work on the creation of the necessary agrotechnical conditions for fast-growing trees in the Republic of Karakalpakstan. For growing and caring for small seedlings of the studied species, varieties and hybrids under conditions of a sharp continental climate, populated lands, sparse and poor landscapes.

Калит сўзлар- Ўзбекистон, Қорақалпоғистон, экстремал, иқлим, шўр, тупрок, терак, қурилиш, ландшафт, агротехника, иқтисод, ихота дарахтлари, ўрмон.

Ключевые слова - Узбекистан, Каракалпакстан, экстрим, климат, засоленность, почва, тополь, строительство, ландшафт, агротехника, хозяйство, лесные деревья, лес.

Key words: Uzbekistan, Karakalpakstan, extreme, climate, salinity, soil, poplar, construction, landscape, agricultural technology, farming, forest trees, forest.

Кириш

Қорақалпоғистон Республикаси ўзининг иқлим шароитининг кескин континенталлиги, ерларининг шўрлиги, яшил ўсимликлар дунёси билан дарахзорларнинг Ўзбекистоннинг бошқа регионларига солиштирганда камлиги, бу ерда деҳқончиликни юритишнинг ёки ҳар хил теракларни экканда тутиб, яшаб кетиши жуда мураккаб нарсая эканлиги илмий тажрибалар орқали синаб, тасдиқланган. Ушбу масканда орқадан кириб келаётган ҳар хил шамолларнинг қишлоқ хўжалиги ерлари билан экинларига нојуя таъсирини камайтиш ҳамда Республикада тез ривожланаётган бунёдкарлик ишларига зарур материал – қурилиш боп, туғри ўсадиган, баланд бўйли теракларни кўплаб экиш мақсадга мувофиқ бўлади [5,6,7].

Сунги йиллари мамлакатимизда экологик вазиятни яхшилаш, гармсел шамоллари ва кўриб бораётган Орол денгизи қоридан кўтарилаётган чанг-қум-

тузли оралашма бўронларининг атроф-муҳитга зарарли таъсирларининг олдини олиш мақсадида қатор тадбирлар амалга оширилмоқда.

Республикамизда ҳам сўнгги йилларда экологик барқарорликни янада ошириш, шаҳар ва қишлоқларни кўкаламзорлаштириш, аҳолининг яшаш тарзи ва инфраструктурани яхшилаш, шунингдек ўрмон ресурсларини кенгайтиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг 2022-2026 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегиясида 81-мақсадида «... Республика ҳудудларида ўрмонларни майдонини кенгайтириш ва ўрмон фонди ерларидан самарали фойдаланиш³» ресурсларни тежайдиган замонавий агротехнологияларни жорий этиш, шунингдек, ...одамларнинг экологик хавфсиз муҳитда яшашини таъминлаш устувор вазифалардан бири сифатида алоҳида белгилаб қўйилган. Ўрмон ва манзарали дарахтлар кўпайтиришнинг фавқулодда муҳим эканлигини сўнгги кунларда кузатилаётган экологик таҳдидлар ҳам тасдиқламоқда республикамизда содир бўлган қум бўронлари яна бир бор тасдиқлади» Шунга кўра, ўрмон ва манзарали дарахтларнинг истиқболли ва иқтисодий самара берадиган, ҳамда стандарт талабларга мос бўлган кўчатларини етказиб беришнинг жадал агротехнологияларини ишлаб чиқиш кўчатчилик билан шуғулланадиган мутахассислар ва ўрмончилар олдига қўйиладиган муҳим вазифадир. [1,2,3].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 11 майдаги ПҚ-2966-сон «Ўзбекистон Республикаси Ўрмон хўжалиги давлат қўмитаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида» ги, 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947 сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» ги фармон ва қарорлари, ПҚ-4850-сонли қарорида ўрмонларни муҳофаза қилиш, сақлаб қолиш, қайта тиклаш, кўпайтириш ҳамда улардан оқилона фойдаланишни таъминлашни амалга ошириш кераклиги белгилаб берилган. ҳамда бошқа меъёрий ҳужжатларда кўрсатилган вазифаларни амалга

оширишга ушбу диссертация иш дастурида бажариладиган ишлар муайян даражада хизмат қилади. [1,2,4].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 22 январдаги ПҚ-4960-сон «Ўрмон хўжалиги соҳасида илм-фанни ривожлантириш ва илмий-тадқиқот ишларини рағбатлантириш чора тадбирлари тўғрисида» ги қарори [2], 2023 йил 31 майдаги ПФ-81-сон “Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасини трансформация қилиш ва ваколатли давлат органи фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида” ги фармони, [3].2023 йил 31 майдаги ПҚ-171-сон “Экология, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва иқлим ўзгариши вазирлиги фаолиятини самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида” ги қарори ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлардаги вазифаларни илмий жиҳатдан асослаш [3,6,7].

Терак турларидан ёғоч тайёрлаш ва кимё саноати учун хом ашё олиш мақсадларида кўплаб майдонларда етиштиришда Россия Федерацияси, Европа давлатлари, АҚШ, Канада етакчи ҳисобланади. Шунини айтиб ўтиш керакки, 1991-йилга қадар Ўзбекистонга ҳар йили энг камида 10-12 млн. м3 ёғочни Россиянинг узоқ вилоятларидан 4-5 минг километрлик масофадан ташиб келтирилар эди ва 1 м3 ёғоч таннархи жуда юқори эди. Лекин мустақил давлатлар пайдо бўлиши натижасида ташқаридан ёғоч-тахта маҳсулотлари келтириш умуман камайиб, нархи ҳаддан ташқари қимматлашиб кетди. Аммо, шунини алоҳида таъкидлаш керакки, 1940-йилларга қадар республикаимиз ёғоч маҳсулотларини асосан ўзида етиштириб, ўз талабини ўзи қондирар эди [13].

Турли тупроқ-иқлим шароитларида кўчатларини етиштиришнинг янги усулларини ишлаб чиқиш бўйича бир қатор олимлар, жумладан, АҚШда Пер Аксел Ридберг, Эдвен Жеймс, Алфред Редер, Европа Иттифоқида Андре Мишо, Фёдер Богданович, Фон Фишер, Карл Ледибур, Луи Албер Дод, Россияда К.И. Максимович, Р.В. Камелин, Н.А. Коновалов А.С.Яблоков каби олимлари илмий тадқиқотлар олиб боришган [10,11,12].

Терак кўчатларини етиштириш бўйича илмий тадқиқотлар дунёнинг бир қатор давлатларида амалда тадбиқ этилган. Бу йўналишда АҚШда Пер Аксел Ридберг, Эдвен Жеймс, Алфред Редер, Европа Иттифоқида Андре Мишо, Фёдер Богданович фон Фишер, Карл Ледибур, Луи Албер Дод, Россияда Максимович К.И., Камелин Р.В., Яблоков А.С., Коновалов Н.А. каби олимлари қатор илмий тадқиқотлар олиб боришган [6,7,8,9].

Ўзбекистон шароитида теракнинг янги маҳаллий навларини яратиш ва хорижий навларини интродукция қилиш ҳамда иқлимлаштириш юзасидан Г.П.Озолин, А.У.Усмонов, Қ. Шамсиев, В. Стипинский, Е.К. Ботманлар томонидан бир қатор тадқиқотлар олиб борган [5,11,13].

Тадқиқот методологияси ва Ўзбекистонда теракзорликни урганган олимлар

Тажрибада асосан дала усули қўлланилиб, тажрибани ўтказиш мобайнида математик-статистик, солиштириш усулларида, Б.А.Доспеховнинг «Тажриба иши методикаси»дан, олинган маълумотларни математик қайта ишлашда Б.А.Доспеховнинг бир омилли тажрибани ўтказишдагы усулидан фойдаланилди.

Ўзбекистонда вегетация даврининг узунлиги тез ўсар дарахтларни ўстиришда жуда қулай ҳисобланади. Шундай дарахт турларини топиш, иқлимлаштириш ва кўпайтириш орқали мамлакатнинг катта валюта эвазига келтирилаётган ёғоч маҳсулотини импортини камайтириш мумкин. Ўрмон хўжалиги илмий-тадқиқот институти, Ботаника боғи олимлари томонидан теракнинг бир неча турлари ўрганилган, интродукция қилинган ва ёғочбоп навлари ажратилган. Интродукция қилинган терак турларидан Вильсон ва тукли терак ҳам ўзининг тез ўсиши билан яхши кўрсаткичларга эга.

Ўзбекистон шароитида теракнинг янги маҳаллий навларини яратиш ва хорижий навларини интродукция қилиш ҳамда иқлимлаштириш юзасидан Г.П.Озолин, А.У.Усмонов, Қ. Шамсиев, В. Стипинский, Е.К. Ботманлар томонидан бир қатор тадқиқотлар олиб борилиб, минтақанинг тупроқ-иқлим

шароитига мос бўлган теракнинг “Первенец Узбекистана”, “Тополь стремительный” навлари ҳамда 70 дан ортиқ дунё селекциясига мансуб бўлган дурагай навлари мослаштирилган.

Лекин Қорақалпоғистоннинг турли даражада шўрланган тупроқ шароитларида ушбу навлар орасидан истиқболли турлари танлаш ҳамда кўчатларини етиштириш агротехикасини ишлаб чиқиш масаласи етарли ўрганилмаган.

Таҳлил ва натижалар

Қорақалпоғистоннинг кескин континенталли ва турли даражада шўрланган тупроқ шароитларида тадқиқот объекти қилиб олинган ўрмон хўжалиги илмий-тадқиқот институтида ижобий натижалар билан ўсаётган теракнинг “Стремительный (Озолин)” ва дунё селекциясига тааллуқли бўлган “83.002.049, Carpaccio10, Bellini, Samsun, Lux, P4-202, 158/85, Uas235, Tie Polo, D.92.258, 84.001.044, Ita-199, Uas-235, 89.M.060, 89.M.011” дурагай навлари ҳамда Қорақалпоғистон шароитида мавжуд бўлган маҳаллий оқ теракнинг экошакллари ўрганилди.

Маданий зонада экилган терак турларининг деярли барчасидан тўлиқ ниҳоллар олинди. Лекин, июль ойи охири ва август ойлари бошида бошқа регионлардан олиб келинган терак дурагай ва навларида озгина сираксиш (изреженность) ҳолати кўзатилди.

Ушбу синалган тераклар кучатларини экин учун тупроқни олдин тайерлаб, маҳаллий, маданий ва маҳаллий- маданий ўғитлар оралашмаларини солиб тайерлаб тажриба юритилган вариантда ниҳоллар текис ўниб чикди ҳамда ўсиб ривожланди.

Тадқиқот натижасида теракнинг “Стремительный (Озолин)” ва дунё селекциясига тааллуқли бўлган “83.002.049, Carpaccio10, Bellini, Samsun, Lux, P4-202, 158/85, Uas235, Tie Polo, D.92.258, 84.001.044, Ita-199, Uas-235, 89.M.060,

89.М.011” дурагай навлари ҳамда Қорақалпоғистон шароитида мавжуд бўлган маҳаллий оқ теракнинг экошаклларининг Қорақалпоғистон Республикасининг кескин континентал, мураккаб иқлимли шароитида ўса олиши аниқланди .

Хулосалар

1. Теракларнинг ўсиши имконини инобатга олиб, типик бўз тупроқли денгиз сатҳидан 400-800 м баландликда жойлашган суғориладиган майдонларда бу теракларни кўчатларини яшил ландшафт барпо этиш ва қурилиш учун ёғоч олиш мақсадида тераклар плантациясини барпо этиш мумкин;

2. Ушбу синалган теракларни тез ўсиши ва қисқа муддатда ёғоч захирасини тўплай олиш қобилияти Қорақалпоғистон Республикасининг экстремал иқлимли, шўр тупроқли шароитида синаб тасдиқланди;

3. Сифатли ва тўлиқ ниҳол олиш учун қаламчаларни траншеяга кузда тик ҳолда кўмиш лозим ва имкон доирасида устини мульчалаш лозим;

4. Теракнинг кўчатларини етиштиришда тупроқ чуқурига олдинги йили кўзда ярим чириган гунг ва фосфор ўғити оралашмасини солиб, чуқурни тайерлашимиз керак. Сабаби, таркибида гумус миқдори юқори ва механик таркиби яхши (донадор) бўлганда терак кўчатларининг ўсиб-ривожланиши юқори бўлиши аниқланди.

Юқорида кўрсатилган хулосаларга амал қилинса ва барча агротехник-парваришlash тадбирлари ўз вақтида-сифатли ўтказилса Қорақалпоғистон Республикасида ям қурилиш ва бошқа ишлаб чиқариш мақсадида ёғош олиш, ихота дарахтларини ва микроиқлимни барпо этиш учун сифатли кўчат олиш ва ўрманзорлар барпо этишга асос солиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёев Ш. ПФ-4947-сон. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”. Президент Фармони. - Тошкент, 2017-йил 7-феврал.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 22 январдаги ПҚ-4960-сон «Ўрмон хўжалиги соҳасида илм-фанни ривожлантириш ва илмий-тадқиқот ишларини рағбатлантириш чора тадбирлари тўғрисида» ги қарори,
3. 2023 йил 31 майдаги ПФ-81-сон “Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасини трансформация қилиш ва ваколатли давлат органи фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида” ги фармони.
4. 2024 йил 31 майдаги ПҚ-171-сон “Экология, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва иқлим ўзгариши вазирлиги фаолиятини самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида” ги қарори ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлардаги вазифаларни илмий жиҳатдан асослаш.
5. Аблаев С.М., Юлдашов Я.Х. Эшанкулов А.Ю. Маданий ўрмонлар. - Т., 2001. 80-86 б.
6. Булигин Н.Е. Дендрология. - Ленинград: Агропромиздат, 1991. - 207-215 С.
7. Комаров В. Л. Флора СССР : в 30 т. / гл. ред. В. Л. Комаров. — М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1936. — Т. 5 / ред. тома В. Л. Комаров. - С. 216—242.-762, XXVI с.
8. Котелова Н.В., Стелмахович М.Л. Тополья и их использование в зеленых насаждениях. Москва: СХЛЖиП.-1963. -101 С.
9. Озолин Г.П. Шамсиев Қ. Стипинский Б. Ўзбекистон тераклари. Тошкент. 1992 й. 3-42 б.
10. Редко Г.И. Биология и культура топольей.- Ленинград: Ленинградского университета, 1975. 160 С.

11. Усманов А.У. Тез ўсувчи тераклар . - Тошкент: ЎзКомпмарнашр, 1968. - 3-32-197 б.
12. Филимонова В.Д. Культура топольей за границей. Москва: Гослесбумиздат.- 1962. -25 С.
13. Хоназаров А.А. Ўзбекистонда ўрмонзорлар барпо қилиш асослари.
-Тошкент, 2002. - 94-101 б.